

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
----------	---

Α' ΜΕΡΟΣ

Μάτση Χατζηλαζάρου: Το κερδισμένο ποίημα	19
Η λογοτεχνική μετάφραση στην Ελλάδα	31
Αυτοβιογραφικός λόγος: Ιστορικοί και μυθιστορηματικοί βίοι στο μυθιστόρημα εφηβείας	57
Η μεταμόρφωση στο έργο του Ε. Χ. Γονατά	84
Διαλογικότητα και υποψία: Η Διαδρομή της Νόρας Αναγνωστάκη	101
Οι Εβραίοι των ποιητών: Παλαμάς, Καβάφης, Σικελιανός	122
Νίκος Γκάτσος: Ένας ποιητικός θησαυρός σε καθημερινή χρήση	137

Β' ΜΕΡΟΣ

Η εικόνα του Εβραίου στην ελληνική πεζογραφία. Στερεοτυπικές τεχνικές και λογοτεχνία αποδιοπόμπτησης	147
Το Ολοκαύτωμα: Διωκτικός μηχανισμός και αφηγηματική λειτουργία	181
Ιστορία και μυθοπλασία: Οι αυτοβιογραφικές αφηγήσεις πολέμου	202
Εβραίες στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής	229
Η γενοκτονία των Εβραίων στην πεζογραφία της Θεσσαλονίκης	245
Η αντίσταση των Ελλήνων Εβραίων στο Άουσβιτς	270
Η γενοκτονία και η γυναικεία φωνή	286
Ιστορίες ζωής. Η βάσανος και η αφήγηση	338
ΠΡΩΤΕΣ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΕΙΣ	363

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Για την παραμυθητική ιδιότητα της γραφής έχουν μιλήσει οι ποιητές. «Κατάργηση της μοναξιάς», «άρνηση του θανάτου» και «παρηγοριά» ονόμαζε την ποίηση ένας μεγάλος δάσκαλος, ο Νίκος Εγγονόπουλος, και θεωρούσε ότι αυτή είναι η «αποστολή» της.

Η ποιητική γραφή συχνά μοιάζει να προσπαθεί να αποκτήσει μία σχεδόν σωματική πλευρά για να φτιάξει εκείνο το βιβλίο «από σάρκα και αίμα», όπως το ονόμαζε ο Καρυωτάκης. Όμως αυτή την ιδιότητα της γραφής δεν τη συναντάμε μόνο στα κείμενα των ποιητών. Θα μπορούσε κανείς να πει ότι ο άνθρωπος γράφει και θα συνεχίσει να γράφει γιατί δεν έχουν τελειωμό «τα πάθια και οι καημοί του κόσμου».

Στις μελέτες αυτού του βιβλίου προσπάθησα να αναζητήσω τους τρόπους που η γραφή διαπλέκεται με τις ανθρώπινες πραγματικότητες, και προπάντων να σκεφτώ τη ρευστή, ασαφή αλλά πρωταρχική ιδιότητα της γραφής που έχει σχέση με τη βάση. Για τον σκοπό αυτό χρειάστηκε, όχι μόνο για λόγους μεθοδολογικούς, αλλά από ισχυρή προσωπική ανάγκη, να εξετάσω κείμενα εντελώς διαφορετικά μεταξύ τους, να προχωρήσω στην αγνώσή τους από διαφορετικούς δρόμους και να ζητήσω βοήθεια σε άλλους κλάδους των ανθρωπιστικών επιστημών, ιδιαίτερα στην ιστορία, την ανθρωπολογία και την ψυχολογία.

Συγκεντρώνω εδώ μελέτες της τελευταίας δεκαετίας, οι οποίες χωρίζονται σε δύο μέρη. Στο πρώτο ασχολούμαι με Έλληνες συγγραφείς που το έργο τους και η ιδιόμορφη παρουσία τους με γοήτευσε, με δίδαξε ή με προβλημάτισε, ενώ στο δεύτερο ασχολούμαι με τη λογοτεχνική αναπαράσταση της γενοκτονίας κατά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Οι μελέτες του βιβλίου ξεκινούν από την υπόθεση ότι η γραφή είναι καταρχήν μια πράξη επικοινωνίας. Σε κάθε κείμενο

λανθάνει ένας διάλογος. Στο πλαίσιο αυτού του κρυφού διαλόγου ανοίγεται ένα πεδίο συνεννόησης και νοητής συνάντησης ανάμεσα στον γράφοντα και στον αναγνώστη, η οποία επιτυγχάνεται χάρη στα σύμβολα και τα μεταφορικά σχήματα που αντλούνται από ένα κοινό πολιτισμικό ταμείο. Έτσι ο γράφων αποκτά έναν κοινωνό των αισθημάτων και των σκέψεων που υφαίνονται στο κείμενο, αλλά και έναν συνοδίτη, έναν συν-μάρτυρα σ' αυτό που θα μπορούσαμε πολύ σχηματικά να ονομάσουμε ανθρώπινη κατάσταση. Η εξέταση των όρων αυτού του διαλόγου μπορεί να μας βοηθήσει σημαντικά να κατανοήσουμε διάφορες εκφάνσεις της λογοτεχνικής ιστορίας των καιρών μας.

Ο 20^{ος} αιώνας υπήρξε η εποχή των μεγάλων επιστημονικών και τεχνολογικών επιτευγμάτων, ταυτόχρονα όμως υπήρξε η περίοδος των καταστροφικότερων και φονικότερων πολέμων, του πλέον έξαλλου ρατσισμού, των ολοκληρωτικών συστημάτων, του ναζισμού και του σταλινισμού. Τα συστήματα αυτά στηρίχτηκαν στην κατασκευή εσωτερικών εχθρών και στη λειτουργία στρατοπέδων για «παράσιτα» και «αντιφρονούντες». Σ' αυτά αναπαλαιώθηκαν παλιές στρατηγικές και επινοήθηκαν νέες, εξόχως εκλεπτυσμένες τεχνικές εξόντωσης ομάδων πληθυσμού και καταστροφής του ανθρώπινου προσώπου. Η άνοδος της βαρβαρότητας σήμανε την αρχή μιας νέας περιόδου, που κάνει ιστορικούς και φιλοσόφους να μιλούν για «τέλος» ή «κρίση» της «ιστορίας», τουλάχιστον ως έννοιας που συνδέεται με την αφήγηση σπουδαίων, αξιομνημόνευτων πράξεων, που μπορούν να αποτελέσουν διδακτικό παράδειγμα. Στους καιρούς μας η επιστημονική και τεχνολογική πρόοδος συμβάδισε με τη διατάραξη της σχέσης ατόμου και ομάδας, την αλλοτρίωση, το ανυπόφορο αίσθημα της ξενότητας, τη δοκιμασία της ύπαρξης στις συνθήκες ενός κόσμου όλο και περισσότερο άφилου και ενός πλανήτη όλο και πιο βάνανουσα λεηλατημένου. Η βαρβαρότητα δημιούργησε ισχυρούς κραδασμούς στον χώρο της τέχνης. Οι καλλιτέχνες αναζήτησαν νέους τρόπους έκφρασης για να δείξουν το προβληματικό πρόσωπο των καιρών.

Στον ελληνικό χώρο οι ιδιαίτερες ιστορικές συνθήκες —μικρασιατική καταστροφή, πόλεμος, Αντίσταση, Εμφύλιος, μετανάστευση, δικτατορία— σφράγισαν τα εκφραστικά μέσα των ανθρώπων που προσπάθησαν να θεραπεύσουν με τη γραφή τα

τραύματα της ιστορίας και της προσωπικής ζωής, που δεν ξέρω πόσο μπορούμε να τη διανοηθούμε έξω από τις ιδιαίτερες συνθήκες μιας εποχής και συνάμα έξω από διαχρονικούς μηχανισμούς και τους αντίστοιχους μύθους που τείνουν πάντα προς μια χαμένη ενότητα, μιαν αρραγή εικόνα, και πάντα φυσικά προς την αγάπη.

Ανάμεσά τους ήσαν εκείνοι που δέχτηκαν τα μηνύματα του υπερρεαλισμού και θέλησαν να βρουν στη γλώσσα, στις λέξεις, ένα εργαλείο για να διερευνήσουν και να δουν αλλιώς τον εαυτό και τον κόσμο. Ποιητές, όπως η Μάτση Χατζηλαζάρου, αναζήτησαν μια λυτρωτική διάσταση στη γραφή, δίνοντας το απόλυτο προβάδισμα στη φαντασία, αφήνοντάς τη να συγκολλήσει με νέους τρόπους τα κομμάτια του διαρρηγμένου ψυχικού κόσμου, των βίαιων χωρισμών και της απουσίας. Ένας συγγραφέας-δημιουργός, ο Ε. Χ. Γονατάς, προσπάθησε σε ένα έργο παραδειγματικό για τα ελληνικά γράμματα να υπονομεύσει εκ των ένδον, με μοναδική εμμονή, τις τρέχουσες βεβαιότητες της ρεαλιστικής αναπαράστασης, καταργώντας το δίπολο ποίηση-πρόζα και επιχειρώντας μιαν ανασκαφή στον κόσμο του ασυνείδητου.

Γενικότερα, στον χώρο της λογοτεχνίας, οι ποιητές θα μιμηθούν την απώλεια νοήματος, στην οποία ταιριάζει η κραυγή, η αποσπασματικότητα. Αλλά και εκείνοι που βίωσαν την περιπέτεια του εγκλεισμού, της εξορίας και της μετανάστευσης θα φέρουν σκληρές προσωπικές εμπειρίες στα μέτρα της φαντασίας και θα αποτολμήσουν να τις εκφράσουν με νέους τρόπους, στα όρια της αυτοβιογραφίας και της μυθοπλασίας.

Κύριοι μάρτυρες των επιπτώσεων της εποχής της βαρβαρότητας ήσαν τα άμεσα θύματα του ολοκληρωτισμού, οι επιζώντες της γενοκτονίας, που κατέγραψαν τις εμπειρίες τους από τον διωγμό τους. Η εξέταση των μαρτυριών τους υπήρξε για μένα πολλαπλά διδακτική. Πρόκειται για αυτοβιογραφικές αφηγήσεις με χαρακτήρα καθαρά χρηστικό, χωρίς καλλιτεχνική πρόθεση. Σκοπός τους είναι να πληροφορήσουν τον κόσμο για τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας και για τις συνθήκες του διωγμού ανθρώπων ομάδων με σκοπό την εξολόθρευσή τους. Αυτό το είδος αυτοβιογραφικού λόγου μάς υποχρεώνει να ξανασκεφτούμε τον διαχωρισμό ανάμεσα στο χρηστικό και στο αισθητικό. Το πρόταγμα της αυτονομίας του αισθητικού, που διακήρυξαν οι

ρομαντικοί, δεν προσφέρει μεγάλη βοήθεια σ' αυτόν που επιχειρεί να εξετάσει τις αυτοβιογραφικές αφηγήσεις των επιζώντων. Όμως σ' αυτά τα κείμενα αναγνωρίζουμε την αρχετυπική λειτουργία της αφήγησης, που είναι η μετάδοση προσωπικών εμπειριών στην ανθρώπινη κοινότητα και η προσπάθεια να δοθεί ένα νόημα στην πλέον παράλογη πλευρά της ανθρώπινης ύπαρξης, τη σύγκρουση με μια δύναμη που ασκεί απόλυτη εξουσία στη ζωή και στον θάνατο. Μια τέτοια αρχετυπική αφήγηση είναι το κλασικό βιβλίο του Primo Levi για τον εγκλεισμό στο Άουσβιτς *Αν αυτό είναι άνθρωπος*. Αυτά τα στοιχεία αναγνωρίζουμε στις μαρτυρίες των επιζώντων της ναζιστικής γενοκτονίας, που εξετάζονται στο δεύτερο μέρος του βιβλίου.

Τα κείμενα για τα στρατόπεδα συγκέντρωσης, τους τόπους εξορίας, τους χώρους βασανισμού αναφέρονται σε έναν ακραίο πόνο, όχι μόνο σωματικό αλλά και ψυχικό, τη βάσανο που γεννά η απόρριψη και η απομόνωση από τα λοιπά μέλη της ανθρώπινης κοινότητας, που έχουν ως συνέπεια ένα ισχυρό πλήγμα εναντίον της εικόνας του εαυτού και του κόσμου. Αυτή τη βάσανο του ανθρώπου που βρέθηκε «εκτός κόσμου» έρχεται να θεραπεύσει η πράξη της γραφής ως μέσου που μπορεί να εισαγάγει το άτομο στην ιστορία και να του δώσει ένα στήριγμα για την ανασυγκρότηση του προσώπου του. Χάρη στην αφήγηση, τα θύματα των διωγμών προσπαθούν να διαχειριστούν τον παραλογισμό και τη φρίκη της εμπειρίας τους και να ξαναδώσουν ένα νόημα στο «αδιανόητο». Γι' αυτούς η γραφή θα αποκαταστήσει τον δεσμό της ανθρώπινης κοινότητας, γιατί μέσα από τον λανθάνοντα διάλογο ο μάρτυς θα ξαναβρεί συμπάσχοντες ανάμεσα στους συνανθρώπους του. Ο 20^{ος} αιώνας ορθά ονομάστηκε «αιώνας της μαρτυρίας».

Επιστρέφω στην αρχική μου πρόταση, ότι η γραφή είναι μια πράξη επικοινωνίας και ανοίγει ένα πλαίσιο λανθάνοντος διαλόγου ανάμεσα στον συγγραφέα και στον αναγνώστη. Η «λογοτεχνία της μαρτυρίας» φέρνει στο επίκεντρο αυτού του διαλόγου τη βάσανο. Θεωρώ ωστόσο ότι και τα κείμενα που αποσκοπούν καθαρά στο αισθητικό αποτελούν επίσης μια μορφή μαρτυρίας. Ο λογοτέχνης, αυτόπτης μάρτυς της εποχής του, καταθέτει τη μαρτυρία του για τα ιστορικά γεγονότα ακόμη και όταν δεν αναφέρεται άμεσα σ' αυτά. Ο τρόπος που χειρίζεται τα εκφρα-

στικά μέσα και ενεργοποιεί τον διάλογο και την επικοινωνία με τον αναγνώστη είναι πάντα συνάρτηση του τρόπου με τον οποίο τα βίωσε, τα προσέλαβε και τα ερμήνευσε. Διαφορετική ερμηνεία προτείνει εκείνος που φορτίζει το κείμενο με εύκολες, συμβατικές λύσεις και αδρανοποιεί την κριτική ματιά, από εκείνον που το αποφορτίζει από οτιδήποτε θα μπορούσε να κολακεύσει τις αισθητικές μας συνήθειες και, αντίθετα, ωθεί τον αναγνώστη να σκεφτεί τις πραγματικότητες της ζωής και της τέχνης σε όλη τους την πολυπλοκότητα.

Μια τέτοια προσέγγιση της γραφής επιτρέπει να διακρίνουμε την τομή ανάμεσα στα έργα που εμμένουν στις στερεοτυπικές εικόνες και κατασκευές του κοινωνικού φαντασιακού, σ' αυτά που εγκλωβίζονται και εγκλωβίζουν σε φτωχές και μονομερείς συλλήψεις του κόσμου, και σ' εκείνα που προάγουν ένα προσωπικό όραμα, μια στάση εναργής, ειρωνικής.

Ο δημιουργός και ο απλός άνθρωπος, θύματα και θεατές της βαρβαρότητας των καιρών μας, θα καταθέσουν τη μαρτυρία τους με διαφορετικούς τρόπους και μέσα. Θα γράφουν για τη σκοτεινή πλευρά του κόσμου, θα μεταδώσουν το ρίγος της και θα αναζητήσουν στη γραφή την «κατάργηση της μοναξιάς». Και είναι ακριβώς αυτές οι περιπτώσεις, όσο μπόρεσα να τις συλλάβω και να τις σκεφτώ, όπου η βάσανος της γραφής συναντά τη βάσανο της ζωής.